

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	פרק ראשון: על המחקר והחוקרת
2	מדגם המחקר
6	סיפורה של החוקרת
17	פרק שני: דמותו של האינטלקטואל
17	האינטלקטואל המודרני
21	תפקידו החברתי של האינטלקטואל בעולם הערבי
25	פרק שלישי: האינטלקטואל הפלסטיני בישראל
25	התפקיד החברתי של האינטלקטואל הפלסטיני
33	ההביטוס ודפוסי הפעולה של האינטלקטואלים
35	אובדן העיר ולידת 'העיר הכפרית'
37	הספיות הרב-צירית
43	פרק רביעי: התמודדות האינטלקטואל עם הנכבה
44	תולדות המושג נכבה
45	האינטלקטואלים ותפיסתם את הנכבה
50	הנכבה בשירה
60	השליטה, הדיכוי והמחיקה הסמלית
64	דפוסי ההתמודדות של האינטלקטואלים עם הנכבה והממשל הצבאי
74	הבניית הנרטיב הלאומי והזהות הקולקטיבית
77	ביקורת התרבות הדתית
85	האינטלקטואל בין שינוי המבנה הפטריארכלי לשימורו
91	ההגמוניה של דפוס החשיבה הכפרי
93	פרק חמישי: בעקבות הנכסה – הדור השני
93	מספיות משברית לספיות מבנית

100	האינטלקטואל בין ביקורתיות לקונפורמיות
104	האינטלקטואל והבניית הזהות הקולקטיבית
114	פרק שישי: יחס האינטלקטואל למעמד הערבים במדינה
115	הזרם הראשון: הספיות כפריווילגיה
125	מתנגדי הזרם הראשון: בין ניכור לזרות
132	הזרם השני: הפיכת האחר לבלתי נראה
140	הזרם השלישי: האינטלקטואל החתרן
160	פרק שביעי: האינטלקטואל, השפה וקהל היעד
162	השפה ככלי לחציית גבולות
164	השימוש המשתנה בשפה
166	השימוש בערפול להבניית נרטיב חלופי
170	סוף דבר
177	האישים הנזכרים בספר
185	רשימת המקורות
195	מפתח העניינים ושמות הארגונים, הספרים וכתבי העת
201	מפתח שמות אנשים
205	מפתח שמות מקומות בארץ ישראל-פלסטיין

פתח דבר

ב-13 במרס 2007 פרסם 'מעריב' דיווח על מפגש הערכה בין ראש השב"כ יובל דיסקין לראש הממשלה אהוד אולמרט. כותרת הדיווח הייתה דרמטית במיוחד: 'ראש השב"כ: הקצנה מסוכנת של ערביי ישראל'. בידיעה צוטטו דבריו של ראש השב"כ:

מדאיגה במיוחד היא תופעת 'מסמכי החזון' המתרבים בתוך האליטות השונות בין ערביי ישראל. כרגע קיימים ארבעה מסמכי חזון שונים, המשותף להם היא ראיית ישראל כמדינת כל אזרחיה ולא כמדינה יהודית [...]. המגמות הבדלניות והחתרניות המיוצגות על ידי האליטות עלולות לקבוע כיוון ולסחוף אחריהן את ההמונים.¹

דיסקין התכוון לארבעה מסמכי חזון שפורסמו בשנים 2006 ו-2007 והציגו זווית ראייה אסטרטגית חלופית להסדרת יחסי מדינת ישראל עם אזרחיה הערבים, זווית ראייה שלא התיישבה עם עקרון המדינה 'היהודית והדמוקרטית'. המסמכים הם החזון העתידי של ועדת המעקב העליונה; החוקה הדמוקרטית של ארגון ע'דאלה;² מסמך עשר הנקודות של ארגון מוס'אנא; ואמנת חיפה שגובשה במכון מ'דה אל-כרמל ופורסמה ביום הנכבה, 15 במאי 2007. המשותף למסמכים האלה הוא הדרישה לשנות את האופי הציוני של ישראל ולהפוך אותה למדינת כל אזרחיה, המכירה גם בערבים כבמיעוט לאומי.

מאחורי הניסוח של המסמכים הללו עמדו בעיקר אינטלקטואלים אקדמאים ומשכילים, שחלקם נמנים עם זרמים אידאולוגיים ופוליטיים שונים וחלקם לא. וכך לראשונה נפגשו בעלי ידע מתחומים שונים ומגוונים מתוך כוונה מוגדרת: לנסח עבור הק'ברה שבה הם חיים חזון עתידי שתוכנו אינו קשור לסוג הידע המסוים שרכשו.

משום כך אפשר לטעון שהאינטלקטואלים הפלסטינים בישראל שוב אינם קבוצה של אנשים נפרדים ללא תודעה משותפת, אלא קבוצה מגובשת שתופסת את עצמה כבעלת תפקיד חברתי שאינו נובע ישירות מתחום עיסוקם המקצועי של חבריה –

1 'הקצנה מסוכנת של ערביי ישראל', <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/555/618.html>

2 החוקה הדמוקרטית של ע'דאלה: http://www.adalah.org/heb/democratic_constitution-h.pdf

פתח דבר

שהרי אין קשר בין היות האדם מתמטיקאי או מהנדס ובין היותו לוחם למען זכויות האזרח.

הרעיונות שהאינטלקטואלים והמשכילים גיבשו וניסחו היו תוצר של תהליך היסטורי, לאומי, פוליטי ואזרחי רווי קונפליקטים, מתחים ומשברים. תהליך זה החל אחרי 1948, כשחלק מהעם הפלסטיני הפך למיעוט החי במדינה שקמה על חורבות חלומו הלאומי. מיד לאחר שקמה ישראל החלו משכילים ששרדו לאחר הנכבה לצד משוררים צעירים שהחלו לכתוב באמצע שנות החמישים לבנות מחדש את הקודים הערכיים והסמליים המבארים את התנהגותם של הפלסטינים ומדריכים אותם, לא רק בתחום מדינת ישראל אלא בכל מקום. זאת כיוון שרעיון הגבול היה בעיקר רעיון פוליטי חולף. חרף העובדה שמרבית המשוררים היו חברים במפלגה הקומוניסטית שדגלה בפתרון של שתי מדינות לשני עמים, הם כוננו נרטיב לאומי-ילדי הנוגד את הקו הזה ונוגע לכל הפלסטינים באשר הם. משוררים אלה הפכו מאוחר יותר לדמויות המעצבות של התרבות הלאומית הפלסטינית בכלל ושל תרבות המאבק בפרט.

הנרטיב שניסחו בני הדור הראשון, שאקרא להם כאן בני דור הנכבה, כלל כינון סמלים שיש לכבד, מיתוסים קולקטיביים שיש להעריך, ערכים שיש לאמץ וגיבורים שיש לחקות. הם התוו את גבולות הקולקטיב: 'אנחנו' מול ה'אחר'. המשוררים, שהיו אז הגרעין הקשה של יצרני התרבות, הציגו את ישראל כתופעה קולוניאלית חולפת, ושירתם הייתה טעונה בערכים ילידיים הקשורים באדמה, בטבע וביחסים שבין תושבי הארץ הערבים למוולדת, בשעה שהמציאות הפוליטית נתפסה כחולפת וכזמנית, ובסופה יבוא השחרור הלאומי. כתיבתם ההתנגדותית סיפקה רשת ערכית לתרבות ההתנגדות הלאומית הפלסטינית.

אחרי התבוסה הקשה של הצד הערבי במלחמת 1967 החלו להופיע לצד שיח זה סוגי שיח אחרים, שונים. החשוב שבהם הוא שיח האזרחות הערבית בישראל שגיבשו עיתונאים, אקדמאים, משכילים ואנשי עט נוספים. שיח זה ראה בישראל עובדה קיימת ובלתי ניתנת להבסה שיש לקבלה ולמצוא את הדרכים להשתלב בה. אנשים שנמנו עם זרם זה החלו להתייחס בכתיבתם לזירת המדינה, ודרשו לסגור את הפערים בין הערבים ליהודים. עיקר הביקורת שלהם הופנתה לכיבוש מ-1967, שהפך במידת מה לכלי להכשרת מה שקודמיהם תפסו כקולוניאליזם שחייב לבוא אל קצו. שיח זה היה במידה רבה אנטי-זהה לשיח של בני דור הנכבה, ומצא את ביטויו הברור ביותר באימוץ זהות הערבי הישראלי, ללא עומק היסטורי או לאומי. שיח זה פרח עד סוף שנות השמונים, ואז החל להתגבש מולו שיח אינטלקטואלי חדש, שחרף הניגוד ביניהם אין הוא אלא סינתזה בין שיח האזרחות לשיח הילדות. שיח זה ביקש ליישב את הפער שבין הדרישות לאזרחות שתבעו בני הדור השני ובין הדרישות הלאומיות שתבעו בני דור הנכבה. ביטויו הפוליטי של זרם זה היה הקמת תנועת בל"ד ב-1995. זרם זה טען שהפתרון היחידי להסדרת היחסים בין המדינה

פתח דבר

לערבים שבתוכה הוא שילוב בין שתי דרישות שלכאורה נראות מנוגדות: הדרישה להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה – רעיון ליברלי ביסודו שלפיו כל אזרח שווה קול – והדרישה להכיר בערבים כבמיעוט לאומי ולהעניק להם את הזכות לאוטונומיה תרבותית (זכויות קולקטיביות). הכרה זו היא בעיני הזרם הזה כלי להבטחת השמירה על זהות המיעוט מפני ההתמוססות בתרבות הרוב ומפני השכחת הייחוד התרבותי של מיעוט זה. אבחנותיהם של אינטלקטואלים שנמנו עם זרם זה, בראשותו של עזמי בֶּשָׂארה, השפיעו רבות על השיח הלאומי והאזרחי של האינטלקטואלים הערבים בישראל.

מסמכי החזון שפורסמו ב־2006 וב־2007 הם במידה רבה התוצאה האולטימטיבית של התפתחות השיח האזרחי והלאומי של האינטלקטואלים הפלסטינים בישראל מצד אחד, ושל התפשטות השיח האזרחי והלאומי של בל"ד מצד אחר. ברומה למצע הפוליטי של בל"ד, מסמכי החזון מציעים נוסחה 'ילידית ואזרחית' לנרמול מעמד הערבים במדינת ישראל, והם משלבים בין הרכיבים של שיח הילידות ששלט בשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת ישראל, ובין רכיבים משיח האזרחות שבא בעקבותיו ושלט בשנות השבעים ובחלק משנות השמונים של המאה העשרים.

מעבר לביקורת הרבה שעוררו מסמכי החזון בקרב הציבור היהודי בישראל, הם הביאו לחשיפה רשמית של מידת המעורבות העמוקה של זרועות הביטחון בהבטחת אופייה היהודי של מדינת ישראל ובסיכול כל פעילות 'חתרנית' לשינוי אופייה, גם אם פעילות זו נעשית במסגרת החוק. במכתב ששלח משרד ראש הממשלה מטעם השב"כ לערוך עיתון תנועת בל"ד עֵלָא חֶלִיחַל נאמר שהשב"כ יסכל פעילות של גורמים המעוניינים לפגוע באופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל, גם אם פעולתם חוקית. המכתב פורסם ב־16 במרס 2007 בביטאון בל"ד, 'פֶּצֶל אל־מֶקְאֵל', ומצוין בו גם כי השב"כ יעשה זאת מכוח עקרון 'הדמוקרטיה המתגוננת' ובמסגרת הדרישה ממנו לסכל פעילות חתרנית. המכתב היה בעצם תשובה לכמה שאלות שהפנה עֵלָא חֶלִיחַל למשרד ראש הממשלה בעקבות כתבה שפורסמה ב'מעריב' כמה ימים קודם לכן, שבה נכתב כי ראש השב"כ יובל דיסקין הגדיר את הערבים בישראל באוזניו של אולמרט כ'איום אסטרטגי'.

כמה ימים לאחר פרסום תשובה זו החלו לדלוף ידיעות מרעישות בדבר חקירה שמתנהלת נגד עזמי בֶּשָׂארה, שנחשב לאינטלקטואל החשוב ביותר בתחום קידוד וגיבוש שיח האזרחות בישראל. בֶּשָׂארה הואשם במעשים חמורים ביותר, בין השאר 'סיוע לאויב' בעת מלחמת לבנון השנייה. בעקבות אישומים אלה עזב בֶּשָׂארה את הארץ והתיישב בינתיים ברבת עמון. בעיני מרבית האינטלקטואלים הפלסטינים בישראל וחלק מהאינטלקטואלים היהודים בישראל מדובר בהאשמות שווא המזכירות את משפט דרייפוס, שהועלו לצורך המחשת דברי השב"כ על סיכול כל פעילות לשינוי אופייה היהודי של מדינת ישראל.

פתח דבר

דברי ראש השב"כ על כך שהערבים הם איום אסטרטגי, ההבהרה שהשב"כ יפעל לסיכול כל פעולה לשינוי אופייה היהודי-דמוקרטי של ישראל ופרשת פְּשָאָרָה – כל אלה משקפים לדעת האינטלקטואלים הערבים אווירה קודרת ומפחידה. מבחינתם של האינטלקטואלים, מעתה שאלות בדבר דמוקרטיה, לאומיות ואזרחות אינן שאלות תאורטיות גרדא, אלא בעיקר הכרעות מוסריות המחדדות את תפקידם בשינוי או בשימור המבנה הפוליטי הקיים ואת נכונותם לשלם מחיר אישי (שנוכח האווירה הקיימת עלול להיות כבד מאוד) על עמדותיהם והכרעותיהם.

למרות התגובות הקשות שעוררו מסמכי החזון, הם מציבים בפני החברה הערבית בישראל אתגרים משמעותיים ביותר. בסופו של דבר נרמול היחסים עם המדינה אינו חד-צדדי ואינו מסתכם בשינוי מבני מצד המדינה בלבד. הוא מחייב גם את הערבים לנרמל את יחסם למדינה, ונרמול זה צריך להתבטא לא רק בהכרעות רעיוניות ומופשטות, אלא גם בהכרעות מעשיות.

אף שקיימים סוגי שיח נוספים, שאציג בהמשך הספר, אלה שמניתי לעיל הם הדומיננטיים, והם הצליחו להטביע את חותמם על החברה הפלסטינית בישראל ועל גיבוש יחסה למדינה, למולדת ולעם הפלסטיני והערבי.

בפרק הראשון – על המחקר והחוקרת – אציג את המחקר שעליו מתבסס הספר ואפרט את מדגם המחקר, היינו את האופן שבו נערך ואת זהותם של האינטלקטואלים שרואיינו, ואשר את כתביהם ניתחתי לצורך המחקר. בהמשך אספר את סיפורי האישי כדי לשקף את החוויות שעיצבו את דרך מחשבתי האקדמית.

בפרק השני – דמותו של האינטלקטואל – אשאל מיהו האינטלקטואל ואבחן בקצרה את התפתחותו של המושג, את ההגדרות השונות של האינטלקטואל ואת ההבחנה בין הסוגים השונים של האינטלקטואלים. לאחר מכן אבחן את תפקידו החברתי של האינטלקטואל בעולם הערבי.

הפרק השלישי עניינו אפיון האינטלקטואל הפלסטיני בישראל. אסקור בו את השיח העוסק בו ואדגיש את ייחודו ביחס לאינטלקטואלים בעולם הערבי ובכלל. אבחין בין הכלי המייצר את האידאות ובין דפוסי ההתמודדות של האינטלקטואלים עם סוגיות מסוימות באמצעים שונים. כמו כן אתאר את שני הסוגים העיקריים של האינטלקטואלים בישראל ואבחן את דפוסי הפעולה שלהם. זאת בהתחשב בתנאים שעיצבו את ההביטוס הקולקטיבי שלהם, כגון החיים בעיר הכפרית ומעמדם הספי (הלימינלי) המתמשך, כמי שקופְּעוּ בחלל שבין האזרחות הישראלית ללאומיות הפלסטינית – שתי זירות שאינן מכילות אותם לגמרי אך גם אינן מדירות אותם.

בפרק הרביעי – התמודדות האינטלקטואל עם הנכבה – אבחן את השפעת הנכבה כאירוע מכונן על דור האינטלקטואלים שחווה אותו, ואראה כיצד באה הנכבה לידי ביטוי בלשון השירה. אחשוף את דפוסי ההתמודדות של האינטלקטואלים עם אירוע מכונן זה, את השקפתם ביחס אליו ואת המונחים

פתח דבר

שבבסיסו של נרטיב הנכבה. אעמוד גם על הבעייתיות של השיח האינטלקטואלי הזה, שאמנם קרא תיגר על התבנית הפוליטית ועל התרבות העממית, אך השתמש בקודים המוסריים הפטריארכליים של אותה תרבות ושימר את היחסים בין המינים.

בפרק החמישי – בעקבות הנכבה – הדור השני – אשאל כיצד השפיעו הסרת הממשל הצבאי ב־1966 ותבוסת מדינות ערב ב־1967 על דפוסי ההתמודדות של האינטלקטואלים עם סוגיות לאומיות ופוליטיות. אראה כיצד הפכה הספיות ממצב חירום זמני לספיות מבנית, ואבחן אילו שינויים אסטרטגיים התחוללו בשפת האינטלקטואלים וכיצד השפיעו השינויים הללו על המשגת הזהות הלאומית, על היחס למדינה ועל היחס לחברה האזרחית בפרט ולחברה הערבית בכלל.

כיצד הביאו השינויים שהתחוללו בתקופה הנידונה, ועליית מעמד חדש של פלסטינים משכילים, בוגרי אוניברסיטאות בישראל, לדפוסי התמודדות חדשים עם הסוגיות הלאומיות והפוליטיות, הם עניינו של הפרק השישי – יחס האינטלקטואל למעמד הערבים במדינה. האינטלקטואלים החלו להתמקד בזירה האזרחית הפנימית בישראל על חשבון העיסוק האינטנסיבי במולדת שאפיין את קודמיהם, והתמקדות זו, הקצינה את מעמדם הספי. אציג שלושה זרמים השונים זה מזה ביחסם למעמד הערבים בישראל: הזרם הרואה בספיות פרווילגיה, הזרם המתמודד עם הספיות על ידי הפיכת האחר לבלתי נראה או ללא־קיים והזרם החתרני, הקורא לשינוי כללי המשחק ומבקש להשליך את הספיות על האחר.

בפרק השביעי – האינטלקטואל, השפה וקהל היעד – אעקוב אחר השימושים השונים שעושים אינטלקטואלים בשפה, בעיקר מול קהלי יעד שונים, ובהשפעה של מיקומם הספי על התכנים שהם מעבירים ועל דרכי השימוש שלהם בשפה. בסוף דבר אסכם את עיקר הממצאים של המחקר. אציג את ההתפתחות הדיאלקטית של השיח האינטלקטואלי מהנכבה ועד לאינתיפאדה השנייה ואתמקד בתפקידו של האינטלקטואל כתפקיד דינמי המושפע במידה רבה מההקשר הלאומי ההיסטורי, ובו בזמן חותר להשפיע עליו.

כמה הערות מתודולוגיות: הציטוטים מפי המרואיינים תורגמו מערבית לעברית והובאו כמעט ללא עריכה, כדי לאפשר לקורא להיות קשוב וקרוב ככל האפשר לאופן שבו ביטא המרואיין את דעותיו. המשורר הדו־לשוני סלמאן מצאלחה סייע בתרגום קטעי השירה מערבית לעברית בניסיון להישאר נאמן למשמעות המקורית. ניסיון זה פגע לעתים במצלול, ואף על פי כן ביקשתי להבליט את תוכני השירים ואת משמעותם על פני יפי מקצבם וניגונם. כל השירים מופיעים בכתוב מלא, ללא ניקוד זולת ניקוד עזר.

פתח דבר

תודות

הספר נכתב בשנים 2005-2007, בזמן שהותי במכון ללימודי המזרח התיכון ובחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת הרווארד, והתאפשר בזכות התמיכה הנדיבה שקיבלתי מקרן פורד, ממכון טרומן ומקרן גינסברג שבחוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, ועל כך אני מודה להם מעומק לבי.

ספר זה מתבסס ברובו על עבודת הדוקטור שכתבתי בחוג לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו של פרופ' ברוך קימרלינג ז"ל. בזכות הנחייתו המסורה, תמיכתו המתמדת ורוחב לבו הצלחתי להתגבר על מכשולים רבים שעמדו בדרכי. ברוך קימרלינג לא היה בשום אופן מנחה רגיל. הוא היה בעיקר אדם שידע לשמוע, לבקר ולעודד, מנחה יוצא דופן, אינטלקטואל אמין, סוציולוג מבריק ואדם נהדר, שלנצח יאיר את דרכי.

ברצוני להודות במיוחד לפרופ' קובי מצר, עורך ספריית אשכולות, על סבלנותו הרבה במהלך הכתיבה, על תמיכתו בי ועל ההבנה שגילה כלפי. לעידית נבו העורכת ולאילנה שמיר על העריכה המדוקדקת והעבודה המדהימה שעשו.

רבים אחרים עזרו ותמכו בזמן כתיבת הספר. ברצוני להודות מקרב לבי לשרה רוי ורוג'ר אוין מהמכון למזרח התיכון בהרווארד, למישל למונט מהחוג לסוציולוגיה בהרווארד, לחנה הרצוג, אמל ג'מאל ודוד אוחנה, אשר קראו במסירות רבה את הטיוטה של הספר והעירו הערות שעזרו לי מאוד. תודה גם לעמליה אוליבר, מיכאל שלו, אייל בן ארי ויורם בילו מהחוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית על התמיכה והעידוד הרבים. הועילה לי במיוחד התמיכה המקצועית הרבה שקיבלתי מפרופ' סמדר לביא, ועל כך אני מודה לה מקרב לב.

ידידים רבים עזרו, עודדו, קראו והעירו: מוחמד אבו סמרה, תמיר שורק, חנה תגר, אבי שושנה, נימר סולטאני, נורא ריאן, נביל א-סאלח ואנתהאל גאנם. ברצוני להביע הערכה והוקרה לעוזרי המחקר שלי, רולא דקה, סואר אבו מוח', ג'מיל אברהים וסמי אבו שחאדה. אני מודה להם מקרב לב.

אני מודה במיוחד לבן זוגי אברהים, אשר ידע לעודד אותי לאורך כל הדרך. תודה גם לבנותי, לור וראמא, להורכי, רג'דה ועומר, לאחיותי, נסרין, שרין, פאטמה, רודיינה ופדא, ולאחי מוהנד, אשר הרעיפו עלי אהבה ועידוד.

ספר זה לא היה יוצא לאור ללא שיתוף הפעולה של האינטלקטואלים עצמם ונכונותם לפנות מזמנם היקר, ועל כן אני מודה להם מעומק לבי.

סוף דבר

הטענה העומדת בבסיס הספר היא שהתפקיד החברתי של האינטלקטואל מושפע מהיחסים הדו-כיווניים שבין הסוכן החברתי למבנה החברתי. תפקידו החברתי של האינטלקטואל הפלסטיני בישראל מושפע מיחסי הגומלין בינו כסוכן חברתי לבין התנאים המבניים הלאומיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים שבהם הוא נתון. יכולתו להוביל לכינון תהליכים חברתיים נובעת מיכולתו לשמש סוכן הבוחן את התנאים החברתיים ואת הפעילויות החברתיות ומעצב את אופני הפעולה והשיח שלו בהתאם להבנתו את העולם.

לאור הנחה זו, תפקידו ומעמדו של האינטלקטואל הפלסטיני בישראל מושפעים מהיחסים הדו-כיווניים שבין מיקומו הספי של הפלסטיני בישראל לבין מיקומו של האינטלקטואל כסוכן חברתי רפלקסיבי. המיקום הזה בחלל הספי מעצב את ההביטוס הקולקטיבי של האינטלקטואלים הפלסטינים ועל כן גם את דפוסי העשייה שלהם.

האינטלקטואל ממוקם בחלל ספי דינמי, רווי קונפליקטים ואמביוולנטיות. בחלל זה טבוע חסר מבני אזרחי ולאומי, הכופה על הפלסטינים בישראל להימצא גם בתוך התבנית הישראלית והפלסטינית וגם מחוצה לה בו בזמן. האינטלקטואלים חווים את הספיות כמציאות של חסר ומפתחים תשוקה עמוקה למרכז האבוד (Lacan, 1977). בתגובה הם מחפשים דרכים להתמודד עם הספיות מתוך שדה האפשרויות האסטרטגיות.

במציאות הספית תפקיד האינטלקטואל ביצירת תרבות-העל הוא תוצר של אמביוולנטיות מקומית, של קונפליקטים בין העבר להווה, של התנגשות בין הלאומי, האזרחי והתרבותי ושל עימות בין האני הרוצה לבין האני המציאותי. חשפתי בספרי את תפקידו החברתי של האינטלקטואל הפלסטיני בישראל באמצעות בדיקת תפסותיו לגבי סוגיות ספציפיות שבלטו במיוחד בכתיבה של האינטלקטואלים.

ניתוח הראיונות והחומר שפורסם מאז הנכבה ועד מלחמת 1967 לימד על קיומם של שני סוגים עיקריים של אינטלקטואלים: האינטלקטואל הממסדי הטכנוקרטי והאינטלקטואל הביקורתי. האינטלקטואלים הטכנוקרטים החזיקו במשרות ציבוריות, קיבלו את משכורתם מהמדינה או משלוחותיה והיו נתונים לפיקוח ולמעקב מתמידים. אינטלקטואלים אלה היו בעיקר מורים בבתי ספר ופיקידים במסגרות

סוף דבר

ממשלתיות וציבוריות, כולל אנשי דת. המדינה הפעילה רשת פיקוח הדוקה סביב האינטלקטואלים הטכנוקרטים, ותפקידם הסתכם בהיותם סוכני משנה המפיצים את הידע של הממסד. אלה שסטו מתפקידם הוענשו בפיטורים. אמנם היו מעטים שניסו לעקוף את הפיקוח והמעקב ההדוקים ולבטא התנגדות בצורה סמלית, אולם לא היה בכך די כדי לחולל שינוי מהותי בתדמיתם.

האינטלקטואלים הביקורתיים היו בעיקר משוררים צעירים שצמחו בחיק המפלגה הקומוניסטית. משוררים אלה פיתחו שפה שונה מאוד מהשיח הפוליטי של המפלגה, לא כל שכן מהשיח של השלטון הישראלי. בשעה שהמפלגה הקומוניסטית נאבקה למען שילוב הערבים במדינה ולמען קידום מעמדם ודגלה בפתרון של שתי מדינות לשני עמים, המשוררים לא ראו במדינה זירת פעולה רלוונטית. עבור המשוררים מרכז השיח היה המולדת ומה שאירע לה, והשאר נחשב לטפל. הנכבה הייתה האירוע שכוונן את השיח שלהם ועיצב את שפתם, זהותם ודרכי חשיבתם. הם סברו שתפקידם הוא לתאר את המציאות הקיימת כמציאות חירום ספית וחולפת, ולא למצוא את שביל הזהב לשילוב הערבים במדינה. האינטלקטואל-המשורר היה בעל תפקיד מכריע בכינון נרטיב פלסטיני חלופי לזה שישראל ניסתה לכפות על הערבים שחיו בה. בתארם את הנכבה ואת חוויית החיים היום יומית בצל האובדן, החיו המשוררים את הזהות הלאומית ואת התרבות הלאומית הפלסטינית לא רק בתוך מדינת ישראל, אלא גם מעבר לגבולותיה. משוררים כמו מחמוד דרוויש, סמיח אל-קאסם, חנא אבו חנא וראשד חסין היו למעשה עילית חלוצית של כינון השיח הלאומי ועיצוב השפה הלאומית הכלל-פלסטינית.

ניצבו בפניהם שלוש מטרות: המשגה של המציאות בצל התבוסה, ניתוח הגורמים לתבוסה והתוויית הדרך לניצחון (או השבת 'הסדר הקוסמי' שהתערער). שלוש המטרות הללו התבססו על ארבעה עיקרים: (1) הבניית הזהות הקולקטיבית תוך סגירה הרמטית של זהות זו והפיכתה למהות באמצעות חלוקה קוטבית בין האני לאחר. הזהות הלאומית הובנתה כמהות גם באמצעות שזירתו של הפוליטי העכשווי בעבר מיתי ובהיסטוריה לאומית, שהומצאה בחלקה כדי ליצור קהילה מדומיינת. הזהות הקולקטיבית תוארה כזהות שורשית והרמונית, שמתקיימת בה חפיפה מוחלטת בין האני לבין הנוף הסובב. אולם המקום והנוף המתקיימים בצלן של הנכבה והמדינה החדשה נתפסו כחווייה כואבת, מנכרת וחריגה, חווייה של הפרת ההרמוניה המדומיינת של העבר. (2) ראיית הפרת ההרמוניה כמצב זמני, כמציאות חירום שיש לתקנה בבוא היום. (3) דה-קונסטרוקציה של ערכי התרבות הערבית והאסלאמית לצד ביקורת בלתי מתפשרת על ההנהגה הערבית ועל ההנהגה המסורתית המקומית, שהואשמו בתבוסה ואף בבגידה. (4) הבניית דמות גברית מטפיזית של פלסטיני חדש, שרק הוא יוכל להשיב את הצדק על כנו.

דפوسی ההתמודדות של האינטלקטואל הביקורתי עם סוגיות כגון זהות, לאומיות והנכבה עוצבו בהשפעת ערכי התרבות הכפרית. הדומיננטיות של התרבות הכפרית

סוף דבר

קיבלה משנה תוקף בעקבות קריסת התרבות העירונית והניתוק מזרמי המודרנה בעולם הערבי. בהמשיגים את המציאות, האינטלקטואלים הביקורתיים נטו להשתמש באותם דפוסי חשיבה שכביכול נלחמו בהם. האינטלקטואל שהתריע על המבנה הפטריארכלי של החברה השתמש במושגים גבריים לתיאור הנכבה. אף על פי שהתיימר לעשות דה-קונסטרוקציה של ערכי-העל הדתיים, הרי בחפשו דרך לשנות את מציאות החירום, פנה גם לתחליף המטפיזי: הפלסטיני האידאלי הובנה בדמותו של הכול יכול, מעין אלוהים מחולן.

מאז מלחמת 1967 ועד היום חל שינוי מרחיק לכת בתפקיד האינטלקטואל. השינוי בא לידי ביטוי בתפנית אפיסטמולוגית בשיח האינטלקטואלי: אם בתקופה הקודמת התמקד השיח במולדת כזירת פעולה המקיימת כביכול הרמוניה בין השיח של האינטלקטואל לבין דרישתו לשים קץ למשבר, הרי בעקבות המלחמה עבר מוקד השיח אל הזירה הפוליטית המקומית של המדינה. במקום השבת גן העדן האבוד כמטפורה למולדת שבמוקדה האדמה, החלו האינטלקטואלים להשתמש במינוח חלופי: שוויון, דמוקרטיזציה של המדינה, הגדלת תקציבים וצמצום הפערים בין הערבים בישראל לבין החברה היהודית. השיח הקודם, שהיה שיח של שחרור לאומי ונשא את בשורת הגאולה של האדם והאדמה, החל לפנות את מקומו לשיח חדש המיטלטל בין המרחב האזרחי למרחב הלאומי ללא יכולת הכרעה. הסתת מוקד השיח השפיעה הן על התוכן של כתבי האינטלקטואלים והן על דפוסי ההתמודדות שלו עם מעמד הפלסטינים במציאות הספית.

מוקד השיח הוסט בהשפעת תהליכים פוליטיים, תרבותיים, כלכליים ולאומיים שהתהוו בעקבות תבוסת מדינות ערב במלחמת 1967. בעקבות תהליכים אלה הפכה הספיות למבנית. ברמה הלאומית הצטמצמו גורמי המשיכה לעולם הערבי והחלה להתגבש הכרה בכך שהמדינה הפלסטינית תוקם בשטחים שנכבשו ב-1967, תוך ציפייה ליישום השאיפות הלאומיות בעיקר במחנות הפליטים שבשטחים הכבושים. ברמה האזרחית גברה ההכללה החלקית של הערבים במרחב האזרחי הישראלי. ברמה התרבותית החל תהליך של סימון השונה: הנכסה ב-1967 אפשרה לפלסטינים בישראל להיפגש לראשונה לא רק עם הדמיון התרבותי בינם לבין הפלסטינים שבשטחים, אלא בעיקר עם ההבדלים שנוצרו בין שתי הקבוצות. יש אף מי שרואים במפגש הזה את ראשית ההיסטוריה של הערבים בישראל כקבוצה אתנו-תרבותית נבדלת משאר הפלסטינים.

במציאות זו של משיכה ודחייה הפכה הספיות לחלק בלתי נפרד ומבני במעמדם של הערבים בישראל. כראיה לכך התפתחה בשנות השבעים מודעות גוברת לאזרחות הישראלית כנכס לצד עלייה במודעות הלאומית הפלסטינית. תהליך זה, המשקף לכאורה ניגוד, מעיד על הפיכת הספיות למבנית: בשונה מבעבר, השאיפה לשינוי מציאות החירום הספית מצויה מעבר לאופק. התוצאה היא שתחושת הזרות והניכור של האינטלקטואל הולכת ומחריפה.

סוף דבר

השיח האינטלקטואלי שהתפתח לאחר 1967 מתאפיין בעיסוק אינטנסיבי בשני תחומים מרכזיים: הזהות הלאומית והיחס למדינה ולחברה הערבית והפלסטינית. בעקבות הנכבה התפתח כאמור שיח זהות מהותני, שהתבסס על קטגוריות מהותניות קוטביות של האני מול האחר. לעומת זאת, השיח שהתפתח לאחר הנכסה מפרק את הקוטביות ומציע עירוב גבולות. קטגוריות הזהות הולכות ומתערבבות. בתהליך רטרואקטיבי מתערבבים היהודי, המוסלמי והקדם-מוסלמי עם התרבויות שבאו אחרי כן. הזהות המהותנית של האני הקולקטיבי מתפצלת לשכבות ולעמדות זהותיות רבות. התפיסה החדשה מציבה אתגר הן לקוטביות של השיח הערבי והן לקולוניזציה הממסדית של הערבי כבעל זהות א-היסטורית. תחת הזהות המונוליטית מיוצרת מעתה זהות מורכבת, הטרוגנית ורב-קולית. הזהות הופכת למרחב המאכלס תת-זהויות היסטוריות, שפות שונות וקולות תרבותיים מגוונים. הזהות הופכת לאתר המציג לא רק את הדמיון המאחד בין הסובייקטים, אלא גם את המקור לקונפליקטים ולניגודים. היא הופכת לזירת תצוגה של האמביוולנטיות הבראשיתית, ההיסטוריה המורכבת, השייכות והזרות. הזהות אינה עוד ניגודו של האחר, אלא הכלה שלו בטרם סטה מדרכו.

המשורר בן זמננו מבקש לשבור את הזהות הקולקטיבית לרכיבים רב-ציריים. המשורר-האינטלקטואל אינו מבקש להילחם שוב את המלחמה שמייצר עבורו הצד החזק, אלא לשרטט את קווי הזהות מתוך מרחב הנוכחות שלו, מחוץ לחלוקה הקוטבית המסורתית של האני מול האחר. לחלופין הוא מבקש ליצור נוכחות במרווח הגדוש בעמדות תרבויות שונות ומסועפות. המשורר שובר את הקטגוריות הנוקשות, נע בין עמדות נודליות, חוצה את הגבולות המוגזעים המפרידים בין האני לאחר ומחבר בין המציאות העכשווית לבין העבר המדומיין.

אמירתו של האינטלקטואל מתפתחת כאסטרטגיה למתיחת המרחב ולהליכה אל מעבר לרגע ההיסטורי הנתון. זה אקט של העצמה בעקבות האמביוולנטיות כלפי השיח השליט המקובל של האני מול האחר. האני הוא הכלאה של ה'אחרים', של ה'כאן' וה'שם', של ההווה והעבר. הקטגוריות הנוקשות מתמוססות, והזהות הופכת לשברי זהויות מורכבות.

האבחון של הסתירות המרכיבות את האני הקולקטיבי מלווה בהליכה אחורה וקדימה בזמן, בין הישן לחדש המכוננים את הסתירה. זהו מסע קשה ואכזרי שבמהלכו מתוודע המשורר לזהויותיו הסותרות ומחפש לו דרך להשבת ההרמוניה.

שלושה זרמים אינטלקטואלים מרכזיים משקפים דרכי התמודדות שונות עם הספיות המבנית: הזרם הראשון רואה בספיות פריווילגיה, הזרם השני מבקש לנטרל את הספיות על ידי הפיכת המציאות לבלתי נראית, ועל כן מסתפק בשיח מטפיזי או לחלופין נסוג להיסטוריה, ואילו הזרם השלישי קורא לשינוי כללי המשחק ומבקש להשליך את הספיות על האחר.